

MÉSZÁROS TAMÁS

**DEMOKRATIKUS ÉRTÉKEK
PERIKLÉS TEMETÉSI BESZÉDÉBEN
(THUKYDIDÉS 2,37)**

Minden irodalomban van néhány jelképesnek tekintett alkotás, szövegrészlet, mely az utókor véleménye szerint nemcsak esztétikai értéke miatt emelkedik ki a többi közül, hanem tartalmi szempontból is örökérvényű igazságokat közvetít, vagy éppen az adott kor egy-egy fontosnak ítélt jellegzetességét, szellemiségének meghatározó vonását mutatja be sűrített formában. Az ilyen szövegek rendszerint iskolai tananyaggá válnak, ismerősen csengenek és állandó hivatkozási alapként szolgálnak a széles nagyközönség számára is. A görög irodalom szimbolikus szöveghelyei között tartjuk számon Sophoklés híres *Antigoné*-kardalát, vagy a platóni *Apologia* zárófejezeteit, Hektór és Andromaché búcsúja is rendszeresen visszaköszön a tankönyvek lapjairól, a sokat ünnevelt athéni demokrácia bemutatása során pedig – az elmaradhatatlan sisakos Periklés-fej mellől – nem hiányozhat az államférfi Thukydidésnél olvasható halotti beszéde sem, melyet a peloponnésosi háború első évében elesettek felett mondott (2,35–46).¹

A beszéd a görög irodalom egyik legtöbbször elemzett szövege. A kutatók által felvetett kérdések ennek megfelelően igen széles körre terjednek ki. A halotti beszédet vizsgálták már a történeti hitelesség szempontjából,² párhuzamba állították más Thukydides-beszédekkel, kimutatták benne az *epitaphios logos* műfaji szabályainak megjelenését,³ sőt, kapcsolatot kerestek a beszéd és a Parthenón frízének mondanivalója között,⁴ és így tovább.⁵ Mindez számos részletkérdésben fontos adalékokkal járult hozzá a beszéd jobb meg-

¹ Ha csakugyan tartott halotti beszédet Periklés. Plutarchos Periklés-életrajza mindenesetre nem említi, és halikarnassosi Dionysios is kételkedik (De Thuc. 18). Hasonlóképpen J. KAKRIDIS, *Der thukydideische Epitaphios. Ein stilistischer Kommentar*, München 1961, 5skk.

² A. B. BOSWORTH, *The Historical Context of Thucydides' Funeral Oration*, JHS 120 (2000) 1skk.

³ J. E. ZIOLKOWSKI, *Thucydides and the Tradition of Funeral Speeches at Athens*, New York 1981; A műfaj többi fennmaradt darabjával is foglalkozik N. LORAUX, *L'invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans la cité classique*, Paris 1981 (a Periklés-beszédhez különösen 183–205); P. WALCOT, *The Funeral Speech. A Study of Values*, G&R 20 (1973) 111skk.

⁴ R. OSBORNE, *The Viewing and Obscuring of the Parthenon Frieze*, JHS 107 (1987) 98skk, különösen 103sk.

⁵ Csak néhány példa az utóbbi évtizedek gazdag terméséből: G. F. ELSE, *Some Implications of Pericles' Funeral Speeches*, CJ 49 (1954) 153skk.; J. H. OLIVER, *Praise of Periclean Athens as a Mixed Constitution*, RhM 98 (1955) 37skk.; H. STRASBURGER, *Thukydides und die politische*

értéséhez, az *egészet* illetően azonban, amennyire látszik, a kép nem sokban változott. A modern kori szakirodalom szinte módosítás nélkül átveszi, megismétli a századokkal korábban kialakult általános véleményt. A közvélekedés szerint minden újkori demokrácia mintája, leginkább működőképes előzménye az athéni, Periklész nevével fémjelzett demokratikus államrend, melynek utolérhetetlen bemutatása és egyben dicsérete a halotti beszéd. Ezt a véleményt valljuk annak ellenére, hogy már az antikvitástól kezdve jól ismerjük a demokrácia kritikusaiknak álláspontját, annak ellenére, hogy ma már lényegesen többet tudunk az athéni politikai rendszer valódi működéséről – és az új adatok legkevésbé sem válnak e rendszer dicsőségére. A Periklész-beszéd úgy látszik mindennek ellenáll,⁶ ahogy egy, a görög történelmet újabban tárgyaló tankönyv fogalmaz: „Periklész megrendítően tett hitet a veszélyben forgó demokrácia mellett, s mindezt olyan hatásosan írta le Thukydides, hogy e szubjektív összefoglalás mindmáig erősebben hat a Kr. e. 5. századi Athén demokráciájának értékelésére, mint az ellene szóló tények tömege.”⁷ A hatás még manapság is olyan elemi erejű, hogy az Európai Unió alkotmányának preambulum-tervezetében is bekerült a híres mondat,⁸ az eredetileg a spártaiaknak címzett oldalvágás: Χρῶμεθα γὰρ πολιτεία οὐ ζηλόυση τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἐτέροισι □(2,37,1).⁹

Selbstdarstellung der Athener, Hermes 86 (1958) 17skk.; H. VRETSKA, *Perikles und die Herrschaft des Würdigsten*, Thukydides 2, 37, 1, RhM 109 (1966) 108skk.; H. FLASHAR, *Der Epitaphios des Perikles. Seine Funktion im Geschichtswerk des Thukydides*, Heidelberg 1969; G. P. LANDMANN, *Das Lob Athens in der Grabrede des Perikles*, MH 31 (1974) 65skk.; T. KRISCHER, *Die enkomiasische Topik im Epitaphios des Perikles*, Mnemosyne 30 (1977) 122skk.; D. C. POZZI, *Thucydides 2, 35–46: A Text of Power Ideology*, CJ 78 (1983) 221skk.; H. YUNIS, *How Do the People Decide? Thucydides on Periclean Rhetoric and Civic Instruction*, AJP 112 (1991) 179skk.; E. M. HARRIS, *Pericles' Praise of Athenian Democracy*, Thucydides 2, 37, 1, HSCP 94 (1992) 157skk.; D. BRAUND, *The Luxuries of Athenian Democracy*, G&R 41 (1994) 41skk.; R. TURASIEWICZ, *Pericles' Funeral Oration in Thucydides and Its Interpretation*, Eos 83 (1995) 33skk.; C. M. J. SICKING, *The General Purport of Pericles' Funeral Oration and Last Speech*, Hermes 123 (1995) 404skk.; J. GRETHLEIN, *Gefahren des Logos. Thukydides Historien und die Grabrede des Perikles*, Klio 87 (2005) 41skk.

⁶ Akik a beszéd demokrácia melletti elkötelezettségét bármilyen formában kétségbe vonják, többnyire kinyilatkoztatásszerű elutasításban részesülnek. Lásd például J. H. OLIVER i. m. (l. 5. jz.) véleményével szemben E. HARRIS i. m. (l. 5. jz.) 167: „In a Funeral Oration delivered for the soldiers who had given their lives to defend Athenian institutions, the democracy required no apology.”

⁷ HEGYI D.–KERTÉSZ I.–NÉMETH GY.–SARKADY J., *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig*, Budapest 1995, 203.

⁸ Mindez újra alkalmat adott a vitára a beszéd értelmezése kapcsán. Ezúttal M. H. HANSEN, *Thucydides' Description of Democracy (2, 37, 1) and the EU-Convention of 2003*, GRBS 48 (2008) 15skk. hártja a kelleténél nagyobb indulattal (26: „...it is not the EU-convention but Canfora who has misinterpreted Perikles' account of Athenian democracy at Thuc. 2. 37.”) L. CANFORA, *La democrazia. Storia di un' ideologia*, Roma–Bari 2004, 7skk véleményét, aki szerint a beszédben Periklész tulajdonképpen a demokrácia és a szabadság ellentétét hangsúlyozza. Szíves köszönet Juhász Erikának, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmem.

⁹ A görög szöveget a következő kiadás alapján idézem: H. S. JONES–J. E. POWELL, *Thucydides Historiae*, Oxford 1942. A magyar fordítást a továbbiakban MURAKÖZY Gyulától idézem (*Thuküidész: A peloponnészoszi háború*. Budapest 1985): „Mi olyan alkotmány szerint élünk, amely nem

A következőkben amellet kívánok felhozni néhány érvet, hogy a Periklés-beszéd korántsem tekinthető egyértelmű dicséretnek, sokkal inkább egy, a politikai berendezkedés hibáinak is tudatában lévő személy valós alapokon nyugvó, helyenként keserűen irónikus megnyilatkozásának. Példáim – terjedelmi okokból – többnyire a beszéd 37. fejezetéből származnak:¹⁰ néhány eddig kevesebb figyelmet kapott félmondat, nehezen fordítható partikula, többféleképpen érthető gondolat. Ráadásul, beszédről lévén szó, nem közömbös az előadásmód sem: olykor egy egyértelműnek tűnő állítás pontos értelmezése múlhat azon a körülményen, hogy a hangsúly milyen elemekre kerül. A választott példák külön-külön *nem* perdöntő jelentőségűek, a magas számarányuk mindenesetre elgondolkodtató. Másrészt, az eddig önmagában vizsgált beszéd árnyaltabb képet mutat, ha egy szélesebb szerkezetbe helyezve tárgyaljuk. Ilyen szerkezet többféle is elképzelhető (akár az egész mű, akár a második könyv vonatkozásában, vagy éppen más beszédekkel párhuzamba állítva). Ezúttal a leginkább kézenfekvőnek látszó szerkezeti egységet választottam: a műben található három Periklés-beszéd egységét, melyhez codaként kapcsolódik az államférfi halálának leírása, tevékenységének általános értékelése (2,65). Nem célom ugyanakkor a beszéd és a történeti tények viszonyának vizsgálata. Ennek megfelelően a beszéd egyes állításait sem kívánom egyéb forrásokkal szembeesítve cáfolni. A hitelesség kérdése, más szóval, hogy csakugyan azt mondta-e Periklés, amit olvasunk, szempontunkból szintén másodlagos. Általános támpontként szolgálhat egyfelől Thukydides saját állítása (1,22):¹¹ Καὶ ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ἢ μέλλοντες πολεμήσειν ἢ ἐν αὐτῷ ἤδη ὄντες χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεῦσαι ἢν ἐμοὶ τε ὦν αὐτὸς ἤκουσα καὶ τοῖς ἄλλοθεν ποθεῖν ἐμοὶ ἀπαγγέλλουσιν ὥς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστα εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται.¹² Másfelől alapul vehetjük a tudományos konszenzust is, miszerint a dramaturgiai időben Kr. e. 430-ban elhangzott beszédet a szerző ugyan hallhatta saját fülével, de már a háború végét követően, Kr. e. 404 után öntötte végleges, ma is olvasható formába. Számunkra nem a történeti Periklés és a Thukydides-ábrázolta Periklés beszédeinek viszonya érdekes: csakis az utóbbihoz kívánunk közelebb jutni.

Nézzük mindenekeelőtt a három beszéd szerkezeti egységének kérdését. Periklés először 1,140–144-ben szól az athéniakhoz. A tét óriási: milyen választ adjon a város a spártaiak követeléseire? Törekedjenek valamilyen többé-kevésbé vállalható kiegyezésre vagy el-

szomszédaink törvényét veszi mintául, s inkább mi szolgálunk példaképül másoknak, mint hogy mi utánoznánk más népeket.”

¹⁰ Szándékom a teljes halotti beszéd feldolgozása jelen tanulmány szempontjai szerint.

¹¹ A kérdéses szöveghely alapos elemzését adja J. WILSON, *What Does Thucydides Claim for His Speeches?* Phoenix 36 (1982) 95skk.

¹² „Ami pedig azokat a beszédeket illeti, amelyeket egyesek részben a háború előtt, részben a háború alatt elmondtak, lehetetlen feladat lett volna azokat, amelyeket én személyesen hallottam, vagy azokat, amelyekről innen vagy onnan mások tudósítottak, szóról szóra visszaadnom. Így aztán ezeket úgy adtam elő, ahogy véleményem szerint egy adott helyzetben kinek-kinek a legvalószínűbben beszélnie kellett, s közben igyekeztem a legszigorúbban ragaszkodni a beszéd valóban elhangzott gondolatmenetéhez.”

fogadhatatlannak minősítve az ultimátumot döntsének a háború mellett? Periklész nem lát választási lehetőséget. A történelmi kényszer elkerülhetetlenségére hivatkozva harcra buzdítja polgártársait. A bizonytalanokat a győzelem reményével kecsegteti: Athén anyagi forrásai megfelelőek, a tengeri haderőnek párja nincs, ha sikerül elkerülni a szárazföldi összecsapásokat, a háború megnyerhető.

A harmadik Periklész-szónoklat (2,60–64) már a várost környező földterületek elpusztítása miatt háborgó polgárok megerősítését célozza. Korábbi, háborút támogató javaslata miatt Periklésznek immár személyes támadásokkal is szembesülnie kell. Az érvrendszer nem sokban változik. Ismét találkozunk a „nem volt más választásunk”-toposszal, valamint a tengeri uralom fontosságának gondolatával. A beszéd csak részben éri el célját: Athén folytatja ugyan a küzdelmet, de a Periklészszel szemben táplált ellenérzések nem csillapodnak, míg végül pénzbüntetésre nem ítélik.

Fenti két beszéd *keretes szerkezetbe* foglalja az *epitaphios*t. Erre mutat egyrészt a terjedelem: az első és a harmadik szónoklat egyaránt 5–5 fejezetet tesz ki, míg a központi helyen található halotti beszéd 12 fejezetből áll. Másrészt a műfaji különbségek is a keretes szerkesztés mellett szólnak. A hagyományos meghatározás szerint ugyanis az első és a harmadik beszéd *symbolēutikos logos* vagyis népgyűlés előtt mondott tanácsadó beszéd, míg a halotti beszéd az *epideiktikos logos* vagyis a bemutató beszéd tágabb műfaji keretei alá tartozik.¹³ Így aztán különböző a hallgatóság összetétele is: a népgyűlésen csak a teljes jogú athéni polgárok vesznek részt, míg a ravatal mellett mindenki megjelenhet: nők, gyermekek, külföldiek. Értelemszerűen különbözik a beszédek célja is, az ünnepélyes gyász alkalma ráadásul számos egyéb szempontból meghatározza a formai-tartalmi kereteket.

Mielőtt áttérnék a Periklész-*epitaphios* vizsgálatára, tekintsük át röviden a halotti beszéd műfajára vonatkozó ismereteinket. A jellegzetesen athéni szokás eredetét illetően számos forrás áll rendelkezésünkre,¹⁴ melyek három fő ágra oszlanak: az egyik szerint (Diogenész Laertios, Plutarchos) a hősi halottak tiszteletére tartott állami megemlékezés gondolata Solóntól származik,¹⁵ mások (Ephoros, halikarnassosi Dionysios) azt állítják, hogy a perzsa háborúhoz, leginkább a plataiai ütközethez köthető,¹⁶ de elképzelhető (Pausanias), hogy csak Kr. e. 465-től vált rendszeressé Ephialtész intézkedéseinek következtében.¹⁷ Ideje szintén bizonytalan: a temetést talán a Halottak napjának megfelelő Genesia ünnep alkalmával (Boédromión, szept/okt) tartották.¹⁸ Az ünnepi szónok személyéről a tanács határozott. Az általunk ismert halotti beszédek száma meglehetősen szerény. Az időben első Periklész-beszéd után következik a csak néhány testimóniumban fennmaradt Gorgias-epitaphios, me-

¹³ Arist. Rhet. 1358b6sk.

¹⁴ A halotti beszéd megjelenése az állami temetésen mint kizárólagos athéni sajátosság Dem. 20,141.

¹⁵ Diog. Laert. 1,55; Plut. Publ. 9,11.

¹⁶ Ephoros véleményét Diodóros közvetíti (11,33,3). Dion. Hal. Ant. Rom. 5,17,4.

¹⁷ Paus. 1,29,4. Hasonlóképpen F. JACOBY, *Patrios nomos. State Burial in Athens and the Public Cemetery in the Kerameikos*, JHS 64 (1944) 37skk.

¹⁸ F. JACOBY, *Genesia. A Forgotten Festival of the Dead*, CQ 38 (1944) 65skk.

lyet a szofista Kr. e. 427-es athéni követjárása alkalmával mondott.¹⁹ A korinthosi háborúban elesetteket siratja a Lysias-corpusban megőrzött második beszéd és Platón Menexenos.²⁰ Démosthenész LX a chairóneiai ütközetben elhunytak fölött hangzik el, Hypereidész VI pedig a lamiai háború hőseitől búcsúzik.²¹ A szűkös anyag ellenére határozottan látszanak azok a műfaji kötelmek, melyeket a szónoknak illet megartania.

A bevezető jobbára a szónok alkalmatlanságát hangsúlyozza, hiszen az elhunytak hősiességét lehetetlen hozzájuk méltó beszédben bemutatni. Az ezután következő dicséret (*epainos*) általában a következő elemeket tartalmazza: megemlékezés a dicső származásról, az athéniak őslakos, tősgyökeres (*autochthón*) mivoltának hangsúlyozása, a város mint gondoskodó szülő és nevelő toposza, valamint az ősök hőstetteinek magasztalása. Csak ezután váltott a beszéd személyesebb hangvételre az élők buzdítása (*parainesis*) és a hozzátartozók vigasztalása (*paramythia*) révén. Végül a szónok kegyeleti kötelezettségeikre figyelmezteti a gyászolókat és véget vet a megemlékezésnek.²²

Ezek a témák többé-kevésbé Periklész beszédében is tetten érhetők. A többé-kevésbé megszorítás magyarázatát a kutatás általában a beszéd korai keletkezésében véli fellelni, hiszen a Kr.e. 5. századból ez az egyetlen szöveg képviseli a műfajt, a további példák már mind a Kr. e. 4. századból, a szabályrendszer kanonizációjának korából származnak. A hagyományos magyarázatot magam nem tartom kielégítőnek, hiszen a Kr. e. 390-es évekre datálható Lysias-*epitaphios* már a halotti beszéd valamennyi jellegzetességét tökéletességig fejlesztett formában mutatja, márpedig a Periklész-beszéd megfogalmazása óta eltelt szűk 15 esztendő alighanem kevés az ugrásszerű fejlődéshez. A történelmi helyzet és a szónok személyének különlegessége megfelelőbb magyarázatnak látszik.

De térjünk inkább át a halotti beszéd néhány szöveghelyére! Végso soron már az első fejezet, a *prooimion* (2,35) is érzékletesen szemlélteti a beszéd hagyományos értelmezésével kapcsolatos fenntartásaimat. A bevezetés szokványos eleme a *logos* és az *ergon* ellentétének hangsúlyozása.²³ A *logos*, vagyis a szónoki tevékenység jellegéből adódóan nem mérhető a hősök kiválóságához: hiába az ékes szóvirágok, a tökéletességig csiszolt kifejezések, a beszéd mégiscsak beszéd marad. Ráadásul a szónok maga is esendő, könnyen hibázhat, olykor már a beszéd szerkesztésében arányt téveszt, jobb esetben csak a megfelelő fordulatot nem találja el. Ezzel szemben az *ergon* mint tevékenység, cselekedet már természeténél fogva értékesebb a szónál. A haza védelmében önként vállalt halál pedig mind közül a legértékesebb, utolérhetetlen cselekedet. Ez a hangütés kiválóan alkalmas a hallgatóság jóindulatának megszerzésére. Nem pusztán a kötelező szerénység miatt, hiszen a szó-

¹⁹ Dion. Hal. Dem. 1; Philostr. VS 1,9,3.

²⁰ A Lysias-beszéd magyar fordítása részletes magyarázatokkal és jegyzetekkel: HORVÁTH L., *Halotti beszéd Korinthus felmentői felett*, in: Lysias beszédei. Budapest 2003, 76skk.

²¹ Utóbbi magyar fordítása jegyzetekkel és kommentárral: HORVÁTH L., *Hypereidész beszédei*, Budapest 2001, 92skk.

²² A motívumokat összegyűjtő, ma is megkerülhetetlen alapmű T. G. BURGESS, *Epideictic Literature*, Chicago 1902.

²³ Az ellentétpár megjelenését a teljes műre vetítve vizsgálja A. PARRY, *Logos and Ergon in Thucydides*, New York 1981.

noki képességek elégtelen voltának hangsúlyozása a törvényszéki szónoklatokban is köz-helynek számít. A minőségénél fontosabb, hogy a szónok, a temetési szertartás főszereplője elismeri, hogy összemérhetetlen értékek kerültek egymás mellé, ezzel mintegy lemond saját kiemelt szerepéről, képletesen szólva lelép a szónoki emelvénnyel, egy lesz a sokaságban, azonosul a szeretteiket vesztett gyászolókkal. A *logos-ergon* szembeállítás a Periklész-beszéd prooimionjában (2,35,1) is szerepel, de a helyzet némiképp más: Οἱ μὲν πολλοὶ τῶν ἐνθάδε ἤδη εἰρηκότεων ἐπαινοῦσι τὸν προσθέντα τῷ νόμῳ τὸν λόγον τόνδε, ὥς καλὸν ἐπὶ τοῖς ἐκ τῶν πολέμων θάπτομένοις ἀγορεύεσθαι αὐτόν. ἐμοὶ δὲ ἀρκοῦν ἂν ἐδόκει εἶναι ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων ἔργῳ καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμὰς.²⁴ A ki-indulópont tehát Periklész számára is az értékek összehasonlíthatatlanságának gondolata, ám az ebből adódó következtetését akár megdöbbenőnek is nevezhetném. Periklész ugyanis nem kevesebbet állít, mint hogy nem ért egyet a szokással. A fogalmazás is figyelemreméltó: ha a korábban látott, szokványosnak nevezhető típusból indulunk ki, vagyis a hősi halottak (*ōk*) és szónok-gyászolók (*mi*) kettősségét feltételezzük, akkor most a szónok elhatárolódása miatt már hármas csoportot vélelmezhetünk, melyben az *ōk* változatlanul az elesett hősök, a többes szám első személy viszont többes másodikká változik: *ti* (tudniillik a szokással egyetértők), valamint megjelenik az *én*, a kívülálló szónok személyében. Mellesleg a többség (οἱ μὲν πολλοί) véleményével szembehelyezkedő egyén (ἐμοὶ δέ) képzelet sem feltétlenül idézi a demokratikus alapértékeket. Periklész meg is indokolja véleményét. A vállalkozás nemcsak a szónoki feladat nehézsége miatt eleve kudarcra ítélt (eddig a már látott toposz), hanem (2,35,2): ὃ τε γὰρ ξυνειδὼς καὶ εὖνους ἀκρατῆς τάχ' ἂν τι ἐνδεεστέρως πρὸς ἃ βούλεται τε καὶ ἐπίσταται νομίσειε δηλοῦσθαι, ὃ τε ἄπειρος ἔστιν ἃ καὶ πλεονάζεσθαι, διὰ φθόνον, εἴ τι ὑπὲρ τὴν αὐτοῦ φύσιν ἀκούοι. μέχρι γὰρ τοῦδε ἀνεκτοὶ οἱ ἔπαινοί εἰσι περὶ ἐτέρων λεγόμενοι, ἐς ὅσον ἂν καὶ αὐτὸς ἕκαστος οἴηται ἰκανὸς εἶναι δρᾶσαι τι ὧν ἤκουσεν· τῷ δὲ ὑπερβάλλοντι αὐτῶν φθονοῦντες ἤδη καὶ ἀπιοῦσιν.²⁵ A közönség felosztása jóindulatú és irigy hallgatókra egészen egyedi elem. Eddig éppen azt gondolhattuk, hogy a hőöket nem lehet *elégge* dicsérni, fentiek alapján azonban a *túlzott dicséret* veszélye is fennáll. Az athéni polgárok későbbi *enkómonjának* ismeretében végképp különösnek látszik a hősi halottaknak járó dicsőség irigylésének motívuma.²⁶ Mit tehet ebben a helyzetben a szónok? Idézem (2,35,3): ἐπειδὴ δὲ τοῖς πάλοι οὕτως ἐδοκιμάσθη ταῦτα καλῶς ἔχειν, **χρῆ** καὶ ἐμὲ ἐπόμενον τῷ νόμῳ

²⁴ „Az előttem ezen a helyen szónoklók többsége már dicsérte azt, aki szertartásunkat ezzel a beszéddel kiegészítette, mert helyesnek találták, hogy a háborúban elesettek tiszteletére ünnepélyes megemlékezés hangozzon el. Én a magam részéről elegendőnek tartanám ugyan, ha azok iránt, akik cselekedetekkel igazolták kiválóságukat, mi ugyanúgy cselekedetekkel nyilvánítanánk ki megbecsülésünket.”

²⁵ „Könnyen megeshet, hogy a tárggyal ismerős és jóindulatú hallgatónak az lesz a véleménye, hogy kevesebb hangzott el ahhoz képest, amit óhajtott és tudott, a kevésbé tájékozott viszont, ha olyasmit hall, ami az ő képességeit felülmúlja, azt, már csak irigységből is, túlzásnak tartja. Mert csak addig tudjuk elviselni a másról elhangzott magasztalást, amíg ki-ki meg van győződve róla, hogy ő is képes annak a véghezvitelére, amit hallott, de ami ezen felül van, azt irigységből azonnal kétségbe vonja.”

²⁶ Az irigység motívuma ugyan egyáltalán nem egyedülálló a görög irodalomban, a halotti beszédben való megjelenése mégis példátlan, hangsúlyozása különösnek tűnik.

πειρᾶσθαι ὑμῶν τῆς ἐκάστου βουλήσεως τε καὶ δόξης τυχεῖν ὥς ἐπὶ πλείστον.²⁷ A sajátos bevezető zárómondata már nem okoz meglepetést: a szónok elsődleges célja nem is annyira a hősök búcsúztatása – legalább ilyen fontos a hallgatóságnak való megfelelés.²⁸

Ami a halotti beszédek dicsérő toposzait illeti, szintén felemás a helyzet. A következő fejezet mintegy 10 sorban, rövid úton végez a többi *epitaphiosban* hosszú oldalakon keresztül részletezett témákkal. A dicső származás, a tősgyökeresség, az ősök dicsősége ezúttal nem fontos, mint Periklés mondja (2,36,4): μακρηγορεῖν ἐν εἰδόσιν οὐ βουλόμενος ἔασω.²⁹ Hogy a beszéd miről fog szólni, a fejezet utolsó mondatának programszerű kijelentéséből válik világossá (2,36,4): ἀπὸ δὲ οἷας τε ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ’ αὐτὰ καὶ μεθ’ οἷας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἷων μεγάλα ἐγένετο, ταῦτα δηλώσας πρῶτον εἶμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον, νομίζων ἐπὶ τε τῷ παρόντι οὐκ ἂν ἀπρεπῇ λεχθῆναι αὐτὰ καὶ τὸν πάντα ὄμιλον καὶ ἀστών καὶ ξένων ξύμφορον εἶναι ἐπακοῦσαι αὐτῶν.³⁰

Most már világos, hogy miért határolódott el a *prooimionban* Periklés a halotti beszéd szokásától, miért végzett olyan gyorsan a dicsérő toposzok többségével. Athén hosszú, a kisebb összecsapások ellenére nyugodtnak mondható korszaka véget ért, a béke napja egyszer s mindenkor leáldozott. A háború első éve ugyan lassan befejeződik, de csak az első éve. Egyre valószínűbbnek látszik, hogy a béke nem a közeli jövőben köszönt majd be. Az események, ha nem is a várakozások ellenére, de eddig mégiscsak kedvezőtlenül alakultak. Az athéni polgár döbbenten veszi tudomásul, hogy más a spártai betörések lehetőségéről hallani, és más végignézni a falak mögül a földjeik elpusztítását. Már a szövetségi rendszer sem látszik olyan megingathatatlannak, sőt, minden bizonytalan. A gyermeküket sirató anyák, férjüket vesztett asszonyok, árván maradt gyerekek tömege immár aligha éri be a kekropsi eredet, a marathóni dicsőség emlegetésével. Periklés pontosan tudja, hogy cselekednie kell: ha nem sikerül felráznia a csüggedt polgárokat, minden odavész. Mit tesz ilyenkor egy politikus? Esményt ad. Bebonyolítja, hogy mindaz, amit a népe áldoztatnak, veszteségnek, fenyegetésnek él meg, egy közös büszkeségre okot adó eszme szükségszerű, elkerülhetetlen, sőt, dicsőséges velejárója. Mi is lehetne más ez az eszme, mint az athéni demokrácia tökéletességébe vetett hit? Csakhogy a már korábban is erősen támadott Periklés pontosan tudja, hogy az athéni demokrácia nem tökéletes. Hangsúlyozom, itt nem a történeti Periklésre gondolok: első és harmadik beszéde alapján ezzel a ténnyel az irodalmi Periklés-alak is tisztában volt. Tudathasadásos helyzet. Hogyan lehet a történelmi kihívásnak megfelelően feltétel nélkül dicsérni egy tökéletlen politikai berendezkedést és igazat

²⁷ „De mivel őseink dicséretesnek tartották ezt a szokást, nekem is meg kell próbálnom, hogy követve a hagyományt, szavaimmal, amennyire csak lehetséges, kielégítsem valamennyiőtök várakozását és felfogását.”

²⁸ Találó C. M. J. SICKING i. m. (l. 5. jz.) 405 megfogalmazása: „Pericles, however, is concerned, not whether he will be able to speak ἱκανῶς or ἀξίως, but whether he will manage to speak μετρίως.”

²⁹ „Nem akarok hosszabban beszélni arról, amit amúgy is jól tudtok.”

³⁰ „Én elsősorban azt szeretném kifejtteni, hogy milyen gyakorlat alapján értük el mindezt, hogy milyen az az alkotmány és az az életmód, amely nagyra tette államunkat, s azután térek rá az ő dicsőretükre. Úgy vélem, a mostani alkalommal nem lesz felesleges ezekről beszélnem, s a jelenlévőknek – polgároknak és külföldieknek – egyaránt hasznára válik, ha végighallgatják.”

mondani egyszerre? Pontosan úgy, ahogy Periklész teszi. Látjuk az eszmét, az ideális demokráciát, a demokratikus államrend valamennyi értékét, de a pregnáns fogalmazásban felsejlik a tényleges helyzet is, hogy mindaz, amit hallunk, inkább elérhetetlen távolságban lebegő cél, mint valóság. Propaganda ez a javából.

A következőkben csak a 37. fejezet néhány szöveghelyét hozom fel olvasatom igazolására. Meggyőződésem, hogy a példák száma a beszéd többi részéből jócskán növelhető. Idézem (2,37):³¹ Χρώμεθα γὰρ πολιτεία οὐ ζηλούση τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέρους. καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἔς ὀλίγους ἀλλ' ἔς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται· μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὥς ἕκαστος ἔν τῳ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεον ἔς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πεινίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκώλυται. ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτευόμεν καὶ ἔς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι δρᾷ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν, λυπηρὰς δὲ τῇ ὥφει ἀχθηδόνως προστιθέμενοι. ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν τε αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνῃν ὁμολογουμένην φέρουσιν.³² Muraközy fordítása néhány ponton módosításra szorul, de világos, hogy az első szakaszban a demokratikus rend egyik alapértékéről, a minden polgár egyenlő elvről van szó. Az „államforma neve demokrácia” mondat görögül ὄνομα δημοκρατία κέκληται formában olvasható, szó szerint „nevére nézve demokráciának hívják”. A fogalmazás tehát redundáns, mintha az ὄνομα szó fölösleges lenne, nem véletlen, hogy a műfordításból kimarad. A redundancia ugyan általános nyelvi jelenség, itt azonban talán többről van szó. Eszünkbe juthat az úton-útfélen visszatérő kritika, miszerint Periklész demokráciája lényegét tekintve egyetlen ember vagy egy szűk csoport uralmát je-

³¹ A szöveg vizsgálatánál a következő kommentárokat vettem figyelembe: A. W. GOMME, *A Historical Commentary on Thucydides II.*, Oxford 1956; P. J. RHODES, *Thucydides History II.*, Warminster 1988; J. S. RUSTEN, *Thucydides. Book II.*, Cambridge 1988; S. HORNBLOWER, *A Commentary on Thucydides I.*, Oxford 1991.

³² „Mi olyan alkotmány szerint élünk, amely nem szomszédaink törvényét veszi mintául, s inkább mi szolgálunk példaképpül másoknak, mint hogy mi utánoznánk más népeket. A neve pedig, mivel az uralom nem néhány ember, hanem a többség kezében van, demokrácia. A magánügyekben a törvény mindenkinek egyenlő jogot biztosít, ami pedig a tekintélyt és azt illeti, hogy egyesek miért örvendenek jó hírnek, a megbecsülés nem a közéletben elfoglalt helyzetüktől, hanem az érdemeiktől függ, s ha valaki képes rá, hogy a városnak valamilyen szolgálatot tegyen, ezt akkor is megteheti, ha szegénysége miatt társadalmi rangja jelentéktelen. A közösség ügyeit mi a szabadság jegyében intézzük, de a mindennapi életben sem figyeljük gyanakodva egymást, s nem érzünk haragot szomszédunkkal szemben sem, ha olykor saját tetszése szerint cselekszik, s nem nézünk rá szemrehányó tekintettel, ami, ha nem okoz is neki kárt, sértő számára. De ha az egymás közötti érintkezésben még olyan türelmesek vagyunk is, az állami életben, elsősorban erkölcsi aggályból, tartózkodunk a törvényteleneségek elkövetésétől, s mindig engedelmeskedünk hivatalban lévő polgártársainknak s a törvényeknek, főképpen azoknak, amelyek az igazságtalanságok áldozatait oltalmazzák, s azoknak, amelyeknek megsértését, még ha nincsenek is írásba foglalva, mindenki szégyennek tekintetné.”

lentette (2,65,10: ἐγίγνετό τε λόγω μὲν δημοκρατία, ἔργω δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή).³³ Alighanem erre a mondatra utal a Menexenos Sókratése is, mikor azt mondja (Plat. Menex. 238c5): ἡ γὰρ αὐτὴ πολιτεία καὶ τότε ἦν καὶ νῦν, ἀριστοκρατία.³⁴ Így talán nem vakmerőség az ὄνομα esetében a „nevében”, „névleg” jelentést is számításba vennünk, mely változtatás az egész kifejezés értelmét döntően befolyásolja.

Nézzük, mi a helyzet a törvény előtti egyenlőséggel! μέτεστι πᾶσι τὸ ἴσον mondja a görög szöveg. Szép, szép, de ha a mondat többi bővítményét megszorító értelemben olvasom, az állítás már inkább igaz, mint szép. Az egyenlőség κατὰ τοὺς νόμους, vagyis „a törvények szerint”, „a törvények értelmében” értendő, márpedig ez nem feltétlenül esik egybe a gyakorlattal.³⁵ Rádásul πρὸς τὰ ἴδια διάφορα vagyis mindez még Periklész állítása szerint is csak „a magánjellegű nézeteltérések esetére” érvényes. Hogy egyéb ügyekben hogyan állunk, arról Periklész nem nyilatkozik.

Az egyéni érvényesülés lehetősége is szóba kerül: κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὥς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκίμῳ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεον ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ’ ἀρετῆς προτιμᾶται. A görög mondat egyébként sem könnyen értelmezhető,³⁶ a fordításból rádásul még egy fontos szerkezeti elem ki is maradt: τὸ πλεον...ἢ, mondja Periklész, vagyis „többnyire/ jobbra/ általában/inkább... mint” szerkezetben csakugyan az erény a meghatározó. De ha *többnyire*, akkor nem mindig: ismét sérülnek az ideális demokráciával kapcsolatos elvárásaink.

Mint olvashatjuk, a nehéz anyagi helyzetben lévők is lehetnek megbecsült tagjai a társadalomnak ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν. Itt a γε korlátozó értelmű partikula alapjelentése sikkadt el a fordításban és az értelmezésben.³⁷ Ha helyreállítjuk a „legalábbis/már amennyiben” jelentést, máris megcsappan a lelkesedésünk: a szegény embernek csakugyan jár a megbecsülés, „legalábbis ha tud valami hasznosat tenni a városnak”.

Tanulságos a szabadság alapértékét érintő gondolat is: ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ’ ἡμέραν ἐπιτηδεύματων ὑποψίαν, οὐ δι’ ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ’ ἡδονήν τι δρᾷ, ἔχοντες. Ezek szerint minden demokrácia legtökéletesebbikében még az sem baj, ha a szomszédaink olykor saját örömeikre tesznek valamit.

Az athéniaiak törvénytisztelete is új megvilágításba kerül: διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν τε αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων. Az engedelmeség legfőbb záloga tehát a δέος. A fordító kifejezése („erkölcsi aggály”) némileg itt is eny-

³³ „Idejében névlegesen ugyan demokrácia jött létre, valójában azonban az első polgár uralma.”

³⁴ „Mert államformánk ugyanaz volt hajdan és most: arisztokrácia.” Kövendi Dénes fordítása.

³⁵ A törvények említése itt nem a törvény nélküli állapot hagyományos toposával való ellentét kifejezésére szolgál. Emlékezzünk vissza, hogy Periklész Athénnek a törvénnyel rendelkező államok közötti elsőbbségétől indítja gondolatmenetét.

³⁶ Bizonytalan pont az ἀπο μέρους kifejezés értelmezése. S. HORNBLOWER i. m. (l. 31. jz) 300 így összegzi a véleményeket: „For ἀπο μέρους („in rotation”) see... Eur. Suppl. 406–7. It is true that the more normal Greek for „in rotation” is ἐν μέρει, the phrase which Euripides uses; and this has led some commentators to prefer, for the present passage of Th., the tr. „on the basis of party”, „sectionally”. But I agree with Gomme, Rhodes, and Rusten that the preference is to rotation.”

³⁷ O. LUSCHNAT, *Thucydides Historiae. Vol. I. Libri I–II.*, Leipzig 1954 a szövegkiadók többségével ellentétben nem fogadja el Reiske javítását, és a szövegben γε helyett a δέ partikulát hozza.

hébb a görög δέος eredeti jelentésénél.³⁸ Apróság, hogy a *mindig* (αἰεί) határozószó a mondatban jelzői funkcióban szerepel, tehát nem arról van szó, hogy „mindig engedelmeskedünk”, hanem, hogy a „mindenkori hivatalban lévő személynek engedelmeskedünk”. Ennél lényegesebb, hogy a törvénytisztelet oka csak harmadsorban a törvény maga, a félelem és a tisztségviselő úgy látszik előbbre való.

Ezek után talán jogosan ötlök fel bennünk a kérdés: ilyen igazságos államrendben vajon miféle igazságtalanság elszenvedésére (τῶν ἀδικουμένων) gondolhatott Periklész?

Valamennyi ismertetett szövegrészlet a 37. fejezetből származik.³⁹ De hasonlók minden fejezetben nagy számban találhatók. Utolsó példám annak igazolására szánom, hogy a másik két Periklész-beszéd is módosíthatja az *epitaphiosról* alkotott képet. A 2,40 fejezetben a szónok az athéni karakter jellegzetességeit mutatja be, kiemelve az egyik meghatározó vonást, a közéleti aktivitást: εἶναι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικά μὴ ἐνδεῶς γινώσκειν· μόνοι γὰρ τὸν τε μὴδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ’ ἀχρεῖον νομίζομεν.⁴⁰ Vajon hogyan nyilatkozik Periklész ugyanerről a kérdéstről, ha nem béklyózza le a gyászszertartás és minden azzal járó kötöttség? Nézzük az első beszéd egyik részletét (1,141), ahol a téma ugyanez: καὶ γὰρ οἱ μὲν ὥς μάλιστα τιμώρησασθαί τινα βούλονται, οἱ δὲ ὥς ἥκιστα τὰ οἰκεία φθεῖραι. χρόνιοι τε ξυνιόντες ἐν βραχεῖ μὲν μορίῳ σκοποῦσιν τι τῶν κοινῶν, τῷ δὲ πλείονι τὰ οἰκεία πράσσουσιν, καὶ ἕκαστος οὐ παρὰ τὴν ἑαυτοῦ ἀμέλειαν οἶεται βλάψειν, μέλειν δέ τινι καὶ ἄλλῳ ὑπὲρ ἑαυτοῦ τι προῖδεῖν, ὥστε τῷ αὐτῷ ὑπὸ ἀπάντων ἰδίᾳ δοξάσματος λαμβάνειν τὸ κοινὸν ἀθρόον φθειρόμενον.⁴¹ Más szóval: a gyászoló közönség előtt elhangzott beszéd szerint – a solóni felfogással összhangban – az államélet feladataival szemben mutatott közömbösség bűn. Még hozzá olyan bűn, melyet méltán sújt a köz megvetése. Ha azonban a kivételes alkalom nem kényszeríti arra a szónokot, hogy véleményét a „hivatalos álláspontnak” megfelelően alakítsa, a keresetlen megfogalmazásból egészen mást olvashatunk ki: az athéni polgárok jelentős része nemhogy nem ítéli el a közéleti szerepvállalásban megmutatkozó közönyt, hanem maga is közönyös.

Ami az *epitaphios* befejezését illeti, Periklész eleget tesz hivatalának, hiszen a beszéd utolsó harmada csakugyan a hősökkel foglalkozik: 2,42–43 az elesett katonák önfeláldozá-

³⁸ LSJ s. v. I. fear, alarm; II. reason for fear.

³⁹ Nem térek ki a δέ partikula elemzésére. A szakirodalom vitájában, miszerint ellentétes vagy kapcsolatos értelmű-e a δέ (G. VLASTOS, *Isonomia Politike*, in: *Platonic Studies*, Princeton 1973, 196skk; A. W. GOMME i. m. (I. 31. jz.) 108sk; J. R. GRANT, *Thucydides* 2, 37, 1, *Phoenix* 25 (1971) 104skk), elfogadom E. HARRIS i. m. (I. 5. jz.) 162 elemzését, aki a kapcsolatos kötés mellett érvel.

⁴⁰ „Mindenki egyformán törődik otthona és az állam ügyeivel, s bármilyen elfoglaltsága van is, nem kevésbé tájékozott a közügyekben sem. Mert mi vagyunk az egyetlenek, akik a közélettel szemben teljesen közönyös embert nem visszahúzódnak, hanem semmirevalónak tarjuk.”

⁴¹ „Hiszen egyeseknek az a vágya, hogy a lehető legnagyobb kárt okozzák az ellenségnek, másoknak pedig az, hogy a lehető legkevesebb kár érje saját birtokukat. S ha nagy ritkán összegyűlnek, alig szánnak valami időt a közös ügyekre, de annál többet saját érdekeik biztosítására. Mindegyik úgy véli, hogy az ő közömbössége nem okozhat kárt, s hogy valaki más majd előrelátó lesz öhelyette is. S miközben külön-külön mindegyik így gondolkodik, nem veszik észre, hogy a közérdek teljesen háttérbe szorult.”

sát tárgyalja, 2,44 a szülőket, 2,45 a többi hozzátartozót vigasztalja, végül 2,46 lezárja az állami megemlékezést. A beszéd második fele formai-tartalmi szempontból tökéletesen összhangban van várakozásainkkal. Nincs már nyoma a szónok óvatos távolságtartásának, a kétértelmű szöveghelyek száma is elenyésző. Periklés teljesítette a feladatát. A vállalat tökéletesen sikerült, hiszen beszédét ma is a demokrácia utolérhetetlen dicséreteként olvasuk. Így lett a propagandából fikció.